

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓ กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๐

บทความวิจัย



จิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ

ทัศนะของเถรวาทกับมหายาน

พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร

๑. ความนำ

เมื่อพูดถึงเรื่องจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ อาจจะเป็นคำที่เราไม่ค่อยคุ้นเคยในสังคมไทย ส่วนมากเราจะเข้าใจว่าเป็นแนวคิดของฝ่ายมหายานส่วนๆ ซึ่งมีผู้พยายามนำเข้ามาอธิบายปะปนคำสอนเถรวาท เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ เป็นต้น ครั้งหนึ่งอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะแสดงปาฐกถาว่า แนวคิดเรื่องจิตบริสุทธิ์เป็นของนิกายมหาสังฆิกะที่เกิดขึ้นในช่วงหลังสังคายนาครั้งที่ ๒ แล้วพัฒนามาในสายมหายาน เถรวาทไม่เคยใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตของปุถุชนทั่วไป อย่างมากก็ใช้เพียงแต่คำว่า “ประภัสสร” ซึ่งหมายถึงจิตผุดผ่องในยามที่กิเลสชนิดละเอียดอ่อนหรืออนุสัยกิเลสยังไม่พองขึ้นมาทำงาน หรือหมายถึงความผุดผ่องของจิตผู้ได้ฌานสมาบัติเพราะนิรโรคันตรายไปเท่านั้น เหตุที่อาจารย์เสถียรมีทัศนะอย่างนี้เพราะเกรงว่าถ้าใช้คำว่าจิตบริสุทธิ์กับคนที่ยังไม่หมดกิเลสจะไปขัดแย้งกับแนวคิดเรื่องอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องยื้นพื้นอยู่ในจิตตลอดเวลา ดังนั้น จิตบริสุทธิ์จึงควรใช้กับจิตของพระอรหันต์เท่านั้น^๑

ในบทความนี้ผู้เขียนมีสมมติฐานว่า เรื่องจิตบริสุทธิ์โดย

ธรรมชาติ น่าจะเป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับทั้งในฝ่ายเถรวาทและมหายาน ความขัดแย้งระหว่างนิกายมหาสังฆิกะกับเถรวาทไม่น่าจะเกี่ยวกับเรื่องจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ และการใช้คำว่า “บริสุทธิ์” กับจิตของปุถุชนทั่วไป ก็ไม่น่าจะขัดแย้งเรื่องอนุสัยกิเลสที่ยืนพื้นอยู่ในจิตตลอดเวลา เนื้อหาทั้งหมดในบทความนี้ผู้เขียนพยายามจะตอบสมมติฐานดังกล่าวนี้ โดยจะเริ่มต้นด้วยการอภิปรายเรื่องจิตและโครงสร้าง-หน้าที่ของจิต เพื่อเป็นพื้นฐานนำไปสู่การอภิปรายเรื่องจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติในทัศนะของนิกายทั้งสอง

๒. ความหมายของจิต : ทัศนะของเถรวาทกับมหายาน

เมื่อพูดถึงความหมายของคำว่า “จิต” ดูเหมือนว่าทั้งฝ่ายเถรวาทและ มหายานได้ให้คำนิยามไม่แตกต่างกันมากนัก โดยฝ่ายเถรวาทได้ให้คำนิยามหลักๆ ไว้ ๔ อย่าง^๒ คือ (๑) คิต หรือ ฐิ หมายถึงรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้า

^๑ เสถียร โพธิ์นันทะ, แนวพระพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 52-55.

^๒ วิชาวินี. 2/166. (ฉบับมหาจุฬาฯ) ความหมายของจิตทั้ง 4 แบบนี้ สรุปจากคำนิยามในคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวินี ดังนี้ (1) คิต/ฐิ/รับรู้ = “จินเตตติ จิตฺตํ” ชื่อว่าจิต เพราะคิด/รับรู้อารมณ์ และ “จินตมตฺตํ จิตฺตํ” เพียงการคิดเท่านั้น ชื่อว่าจิต (2) ก่อ/สร้าง = “วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ” ที่ชื่อว่าจิตเพราะกระทำ/สร้างสิ่งที่

มาทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (๒) **ก่อ** หรือ **สร้าง** หมายถึงก่อหรือสร้างอารมณ์ต่างๆ ให้ วิจิตรพิสดาร รวมถึงการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์โลกแห่ง จินตนาการด้วย (๓) **เก็บ** หรือ **สั่งสม** หมายถึงเก็บ หรือสะสมกรรมและกิเลสทั้งหลาย และ (๔) **วิจิตร** หมายความว่าวิจิตรในธรรมชาติของตัวจิตเองด้วย และ อารมณ์ของจิต

ในฝ่ายมหายานก็ได้ให้ความหมายของจิตใกล้เคียงกัน ดังข้อความในสันธิโมกจนสูตรที่ว่า “ที่ชื่อว่าจิต เพราะ พอกพูน (อาจิต) และสั่งสม (อุปจิต) อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์”^๓ และ ศาสตราจารย์ชูสุกิ ได้ประมวลความหมายของจิตใน ลังกาวตารสูตรไว้ ๔ อย่างคล้ายกับในฝ่ายเถรวาท เขามองว่า จิตมาจากรากศัพท์ว่า “จิ” หมายถึง (๑) **รับรู้** คือ การรับรู้อารมณ์ที่ผ่านเข้ามาอายตนะ (๒) **สั่งสม พอกพูน** คือ การสั่งสมพอกพูนหรือรับเอาผลกรรมต่างๆ ทั้ง ในอดีต ปัจจุบัน และที่จะเกิดในอนาคต มาเก็บไว้ในจิต (จิตเตน จียเต กมมม) (๓) **คิด** หมายถึงคิดอารมณ์ที่ รับรู้เข้ามาทางอายตนะ และ (๔) **วิจิตร** หมายถึง การ สร้างหรือการปรุงแต่งอารมณ์ที่รับเข้ามาหรือที่เก็บสั่งสม ไว้ให้วิจิตรพิสดาร^๔

นอกจากนั้น ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานมีความเห็น ตรงกันว่า “จิต มโน วิญญาณ” ทั้งสามคำนี้เป็นไวพจน์

กัน (synonym) หรือใช้แทนกันได้ ดังพุทธพจน์ใน พระไตรปิฎกที่ว่า “ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับ ไปตลอดทั้งคืนและวัน”^๕ และข้อความในลังกาวตารสูตร ที่ว่า “จิต วิกัลปะ วิชัญปติ มโน วิชญาณ อาลยะ ที่ สร้างโลกตาม ทั้งหมดนี้เป็นไวพจน์ของจิต”^๖ อย่างไรก็ตาม การบอกว่าคำทั้งสามเป็นไวพจน์กันนั้น เป็นลักษณะ การมองแบบภาพกว้างหรือแบบรวมๆ เท่านั้น เมื่อมอง ลึกลงไปในระดับโครงสร้างและหน้าที่ของจิตสามแบบนี้จะ เห็นความแตกต่างกันในรายละเอียด เหมือนนายแดงที่มี บทบาทหน้าที่ทางสังคมหลายอย่าง เช่น อยู่บ้านเขาถูก เรียกว่า “พ่อ” พ้อออกจากบ้านไปสอนที่โรงเรียนเขาถูก เรียกว่า “ครู” หลังเลิกเรียนเขาแวะไปประชุมสมาคมศิษย์เก่า เขาถูกเรียกว่า “ประธาน” ไม่ว่าเขาจะถูกเรียกด้วย ชื่ออะไรก็ตาม ในท้ายที่สุดก็หมายถึงบุคคลคนเดียวกันที่ ชื่อว่านายแดงนั่นเอง ดังนั้น ถ้าว่าตามหลักพระพุทธ- ศาสนา คำว่า “พ่อ” “ครู” และ “ประธาน” ถือว่าเป็นคำ ไวพจน์กันในเรื่องที่บ่งถึงบุคคลคนเดียวกัน อย่างไรก็ตาม แม้คำทั้งสามจะบ่งถึงบุคคลคนเดียวกันก็จริง แต่ก็ไม่ได้ หมายความว่าคำที่แสดงถึงบทบาทและหน้าที่อย่าง เดียวกัน ดังรายละเอียดที่จะอธิบายต่อไป

๓. โครงสร้าง-หน้าที่ของจิต:

ทัศนะของเถรวาทกับมหายาน

ก่อนจะเข้าสู่เรื่องโครงสร้าง-หน้าที่ (structural-functional) ของจิตในพระพุทธศาสนา ขอเริ่มต้นด้วยการ เสนอแนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาฮินดูยุคอุปนิษัทสักเล็กน้อย อาจจะมีประโยชน์ในการเทียบเคียงและทำความเข้าใจ

วิจิตร (3) **เก็บ/สั่งสม** = “จิโนติ อตฺตสนฺตานิ” ที่ชื่อว่าจิต เพราะสั่ง สมการสืบทอดของตน หรือ “จิตตํ กมฺมกิลฺเลสํ” ที่ชื่อว่า จิต เพราะ สั่งสมไว้ด้วยกรรมและกิเลส (4) **วิจิตร** = “จิตตํ ตายติ” ที่ชื่อว่า จิต เพราะรักษาไว้ซึ่งความวิจิตร หรือ “วิจิตฺตารมฺมณํ” ที่ชื่อว่าจิต เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

^๓ สันธิโมกจนสูตร อ้างใน William S. Waldron, *The Buddhist Unconscious* (London: Routledge Curzon, 2003), p. 96.

^๔ Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra* (London and Boston: Routledge & Kegan Paul LTD, 1972), pp. 176, 190, 250, 398-399, 439.

^๕ ส.นิ. (บาลี) 16/61/91. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^๖ *The Lankavatara Sutra*, trans. by Daisetz Teitaro Suzuki (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 2003), p. 260. “จิตตํ วิกัลโฏ วิชญูปติรมโน วิชญาณเมว จ / อาลยํ ตริภวเสชชญา เอเต จิตตสย ปุรยายะ //”

เรื่องจิตในพระพุทธศาสนา แม้ปรัชญาสองสายนี้จะมีจุดยืนเรื่องอดีต-อนาคตแตกต่างกันก็ตาม แต่อย่างน้อยในฐานะเป็นระบบความคิดที่เกิดในวัฒนธรรมเดียวกันและอยู่ในยุคสมัยใกล้เคียงกัน น่าจะมีการแลกเปลี่ยนหรือหยิบยืมแนวคิดของกันและกันไม่มากนักน้อย คัมภีร์ภิกษุอุปนิษัทได้อธิบายโครงสร้างการทำงานของจิตโดยยกอุปมาดังนี้

ร่างกายคือเกวียนที่เจ้าของคืออาตมอันเป็นผู้นำทาง พุทธิคือสารถีชัยบเกวียน มนัสคือบังเหียน อายุตนะคือม้า อารมณฺที่อายุตนะรับรู้คือทุ่งนา อายุตนะถูกกำกับด้วยมนัส มนัสถูกกำกับด้วยพุทธิ พุทธิถูกกำกับด้วยอาตมอัน มนัสเห็นอกว่าอายุตนะ พุทธิเห็นอกว่ามนัส อาตมอันเห็นอว่าพุทธิ^๙

การจัดโครงสร้างการทำงานของจิตในคัมภีร์ภิกษุอุปนิษัทนี้ เป็นไปในแนวตั้งลดหลั่นกันไปตามลำดับ มีการทำงานประสานกันในรูปแบบการบังคับบัญชาจากบนสู่ล่าง ชีวิตของคนไม่ต่างอะไรกับเกวียนที่กำลังเคลื่อนไป ร่างกายเหมือนเกวียน อาตมอันเหมือนเจ้าของเกวียน พุทธิเหมือนคนขับเกวียน มนัส เหมือนบังเหียนสำหรับบังคับม้า อายุตนะ เหมือนม้าลากเกวียน และอารมณฺ เหมือนทุ่งนาป่าเขาสองข้างทาง อย่างไรก็ตาม แม้คัมภีร์ภิกษุอุปนิษัทจะแบ่งการทำงานรับรู้ของจิตเป็น ๔ อย่าง แต่สามารถสรุปได้เป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับที่รับรู้อารมณ์หรือโลกภายนอก ได้แก่ อายุตนะหรือจิตที่มารับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (๒) ระดับทำงานอยู่ภายใน ได้แก่ พุทธิ คือจิตที่เป็นตัวรู้ และมนัส คือจิตที่คิด จินตนาการ และปรารภณา และ (๓) ระดับที่เป็นตัวยืนพื้นหรือเป็นแกนกลางของชีวิตคืออาตมอันที่เที่ยงแท้ถาวร

สำหรับพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังได้กล่าวมาแล้วว่า จิต มโน วิทยญาณ เป็นคำไวพจน์ แต่ในบางกรณีคำทั้งสามนี้ใช้แสดงถึงโครงสร้างและหน้าที่ของจิตในระดับที่

แตกต่างกัน กล่าวคือ “วิทยญาณ” เป็นจิตที่รับรู้อารมณ์หรือแสดงปฏิกิริยาต่ออารมณ์ทางประสาทสัมผัส (sense-reaction) “มโน”^๙ เป็นชื่อสำหรับเรียกจิตที่ทำงานใช้ความคิดหรือใช้เหตุผล (intellectual functioning) และ “จิต” เป็นชื่อสำหรับเรียกจิตที่เป็นแกนกลางหรือเป็นศูนย์กลางของชีวิต (subjective aspect)^๙ กล่าวคือ

๑) เมื่อพูดถึงจิตในแง่ที่แสดงบทบาทออกมารับรู้อารมณ์ภายนอก เรานิยมเรียกจิตระดับนี้ว่า “วิทยญาณ” เช่น เมื่อจิตออกมารับรู้อารมณ์ทางตา เราเรียกประเภทนี้ว่า “จักขุวิทยญาณ” ไม่นิยมเรียกว่า “จักขุจิต” หรือ “จักขุมโน” ยกเว้นคำว่า “วิทยญาณขันธ” ในขันธ ๕ ซึ่งในกรณีนี้จะมีความหมายครอบคลุมทั้งจิต มโน และ วิทยญาณ

๒) เมื่อพูดถึงจิตระดับที่กำลังทำงานอยู่ภายใน ไม่ได้ออกมารับรู้อารมณ์ภายนอกและไม่ได้อยู่ในสภาวะธรรมชาติของมันล้วนๆ เช่น การคิด การใช้เหตุผล การตรึกตรอง การสร้างจินตนาการ การปรุงแต่ง หรือการตั้งเจตจำนง เราเรียกจิตระดับนี้ว่า “มโน” หรือ “มนัส”^{๑๐} ดังจะสังเกตได้จากการใช้คำว่ามโนดังต่อไปนี้ เช่น “มโน-ปุพพังคมา” ใจมาถึงก่อน หรือใจวิ่งออกนำหน้า (fore-runner) “มโนมยะ” สำเร็จมาจากใจ หรือสร้างมาจากใจ (mind-made) “มนสิการ” การทำไว้ในจิต หรือการคิดใน

^๙ เซอร์ โมนีเยร์ โมนีเยร์-วิลเลียม ได้นิยามความหมายของคำว่า “มโน” ว่า “ความคิด ความเห็น แนวคิด มโนภาพ ความปรารถนา ความอยาก (thought, opinion, notion, idea, wish, desire) ถือว่าสอดคล้องกับความหมายที่ผู้เขียนใช้ในที่นี้ ดู Sir Monier Monier-Williams, **Sanskrit-English Dictionary** (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1995), p. 785.

^{๑๐} T.W. Rhys Davids and William Stede, **Pali-English Dictionary** (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1997), p. 520.

^{๑๑} คำว่า “มโน” “มานัส” “มายตนะ” “มโนมยิทธิ” “มโนธาตุ” และ “มโนทวาร” คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรม ถือว่าเป็นคำไวพจน์กัน ดู อภ.ส.ธ. (บาลี) 5/190-191. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^๙ ภิกษุอุปนิษัท 1.4.3. อ้างใน Jadunath Sinha, **Indian Philosophy**, Volume I (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, 1999), p. 18.

ใจ “มโนสัจเจตนา” การตั้งเจตจำนงทางใจ “มโนกรรม” การทำกรรมทางใจ “มโนสังขาร” การคิดปรุงแต่งทางใจ หรือ “มโนวิตักกะ” การตรึกหรือการคิดในใจ ดังพุทธพจน์ที่ว่า

กัมโมว อองคานิ สเก กปาเล

สโมทโท ภิกขุ มโนวิตักเก,

อนิสสึโต อณฺณมเหตุยา โน

ปรินิพพุโต นูปวเทยย กณฺจิ

หากภิกษุยังมีความวิตกในใจไว้ได้

เหมือนเต่าห่อด้วยไข่ในกระดองของตน

ก็จะไม่มีคัมภีร์และทฎฐิอาศัย ไม่เปียกเป็นสัตว์อื่น

ดับสนิทแล้ว (นิพพาน) ไม่พึงว่าร้ายใคร^{๑๑}

จะเห็นว่า จิตระดับที่ทำงานอยู่ภายในหรือมโนถือว่เป็นจุดสนใจของพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว เพราะเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างเส้นทางแห่งสังสารวัฏกับเส้นทางแห่งพระนิพพาน อุปมาเรื่องเต่าสามารถมองได้สองมุม คือ เต่าที่โผล่หัวออกนอกกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะเสี่ยงต่อภัยอันตรายรอบด้าน ส่วนเต่าที่หดหัวเข้าไปอยู่ในกระดองเป็นเต่าที่อยู่ในภาวะได้รับการคุ้มกันอันตราย เช่นเดียวกับคนที่ปล่อยจิตให้ตกอยู่ในโลกแห่งการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์ (มโนวิตักกะ) ภายใต้การครอบงำของตัณหาและทิฏฐิ เป็นคนที่อยู่ท่ามกลางความเสี่ยงต่อภัยแห่งสังสารวัฏ ส่วนคนที่คุ้มครองจิตของตนด้วยสติและสัมปชัญญะเป็นคนที่อยู่ท่ามกลางการรักษาความปลอดภัยหรืออยู่ในเส้นทางแห่งพระนิพพาน

อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์ได้นิยามคำว่ามโนว่าเป็นภวังคจิต^{๑๒} ซึ่งผู้เขียนมองว่าการนิยามแบบนี้ น่าจะทำให้ความหมายของมโนแคบและหยุดนิ่งจนเกินไป และน่าจะไม่ครอบคลุมความหมายเดิมที่ใช้ในพระไตรปิฎกบาลี เพราะจากหลักฐานพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า มโนมีความหมายหนักไปทางด้านจิตที่กำลังทำหน้าที่

คิดหรือปรุงแต่งอยู่ข้างในภายใต้การครอบงำของตัณหาและทิฏฐิ ซึ่งต่างจากภวังคจิตในฐานะเป็นจิตที่ยังไม่ได้ออกมาทำงาน (passive) หรือจิตหลับ

๓) เมื่อพูดถึงจิตระดับลึกภายในที่อยู่ในภาวะธรรมชาติของมันล้วนๆ ยังไม่ได้ออกมารับรู้อารมณ์ เราเรียกจิตระดับนี้ว่า “จิต” หรือ “ภวังคจิต” ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปภสฺสรมิทํ ภิกขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อาคนตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลฺลิตฺตํ”^{๑๓} แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นเศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลสที่จรมา พระอรรถกถาจารย์ตีความว่าจิตในที่นี้ก็คือภวังคจิต ที่ว่าเป็นประภัสสรหมายความว่ามีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) ความเศร้าหมองเป็นเพียงกิเลสที่จรเข้ามาเป็นครั้งคราว ไม่ใช่ธรรมชาติของจิต อุปมาเหมือนมารดาบิดาและครูอาจารย์ผู้มีความบริสุทธิ์ซึ่งดงามด้วยสติอาจารย์วัตร แต่กลับมามีเสียงชื่อเสียงเพราะความประพฤติน่าเกลียดของบุตรและศิษย์^{๑๔} ถ้ามองว่า เมื่อจิตบริสุทธิ์อยู่โดยธรรมชาติแล้ว กิเลสเข้ามาทำให้มันเศร้าหมองได้อย่างไร ครั้นนี้พระอรรถกถาจารย์ให้คำตอบว่า ภวังคจิตแม้จะบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ ก็ชื่อว่าอันเศร้าหมอง เพราะอุปกิเลสที่จรมา ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจิตสพรคด้วยกิเลสมีโลภะเป็นต้น อันมีความกำหนัดขัดเคืองและความหลงเป็นสภาวะ ในขณะที่แห่งขวนจิต เหมือนมารดาบิดาและอุปัชฌาย์อาจารย์ผู้สมบูรณ์ด้วยอาจารย์ (แต่) กลับมาได้ความเสียงชื่อเสียง เพราะบุตรเป็นต้น ฉะนั้นแล^{๑๕}

^{๑๑} อจ.เอกก. (บาลี) 20/49/9. (ฉบับมหาจุฬาลง)

^{๑๒} อจ.เอกก.อ. (บาลี) 1/51/54. (ฉบับมหาจุฬาลง) “ปภสฺสรมนฺติ ปณฺฑโร ปริสุทฺธํ. จิตฺตณฺติ ภวํคจิตฺตํ. ที ปน จิตฺตสฺส วณฺโณ นาม อตฺถิตฺติ นตฺติ. นีลาทฺถินณฺติ อณฺณมตฺตวณฺณํ วา โทหํ อวณฺณํ วา ยํ ภิกขเว ปริสุทฺธตฺตา ยํ ปภสฺสรมนฺติ จุจฺจติ. อิทมปิ นินฺนูปกฺกิลฺลิตฺตตฺตา ปริสุทฺธนฺติ ปภสฺสโร. ตณฺจ โขตี ตํ ภวํคจิตฺตํ. อาคนตุเกหิตีติ อสทฺชาเตหิ ปจฺฉา ขวณฺณชฺเณน อุปปชฺชนเตหิ.”

^{๑๕} อจ.เอกก.อ. (บาลี) 1/49/53. (ฉบับมหาจุฬาลง) “อาจารย์สมปณฺนา มาตาปิ ตโร วีย จ อาจารย์อุชฌายา วีย จ ภวํคจิตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ปุตฺตาทฺถินํ วเสน เตสํ อภิตฺติลาโภ วีย ขวณฺณชฺเณน รชชนตฺตสนมฺมุ-

^{๑๑} ส.ส. (บาลี) 15/17/9. (ฉบับมหาจุฬาลง)

^{๑๒} อภ.สัง.อ. (บาลี) 498/341. (ฉบับมหาจุฬาลง)

พระอรรถกถาจารย์ได้ใช้ทฤษฎีจิตสองระดับ คือ ภวังคจิต กับ วิถิจิต มาเป็นกรอบในการอธิบายจิตที่บริสุทธิ์กับจิตเศร้าหมอง หมายความว่า นับตั้งแต่จิตออกจากภวังคมารับรู้อารมณ์ทางอายตนะแล้วผ่านไปจนถึงช่วงโวกฐัพพนจิต (จิตที่ตัดสินอารมณ์) ถือว่าระหว่างนี้จิตยังมีความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของตนอยู่ แต่พอถึงช่วงชวนจิต (จิตที่เสพอารมณ์) จิตจึงถูกทำให้เศร้าหมองด้วยกิเลสต่างๆ ที่จรเข้ามา ในช่วงชวนจิตนี้ถือว่าเป็นช่วงกระบวนการสร้างกรรมหรือการคิดปรุงแต่งสร้างสรรค์อารมณ์ต่างๆ ที่รับเข้ามาทางอายตนะ ถ้าถือตามคำอธิบายตรงนี้ก็แสดงว่าจิตประภัสสรนั้นไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ภวังคจิตอย่างเดียว หากแต่มีความหมายคลุมไปถึงวิถิจิตในช่วงก่อนถึงชวนจิตด้วย คำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์ตรงนี้ดูเหมือนจะขัดแย้งกันเองกับคำนิยามของท่านข้างต้นที่ว่าจิตประภัสสรคือภวังคจิต อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า จะเป็นไปได้ไหมว่าสิ่งที่พระอรรถกถาจารย์เรียกว่าชวนจิตนี้ เป็นจิตระดับที่กำลังทำงานอยู่ภายในที่พระพุทธานุศาสน์ยุคต้นเรียกว่ามโนดังกล่าวมาแล้ว

สำหรับในฝ่ายมหายาน ก็ยอมรับเช่นเดียวกันว่า จิต มโน วิญญาณ เป็นคำไวพจน์กันและใช้แทนกันได้ แต่ก็ใช้แสดงถึงบทบาทการทำงานของจิตในระดับที่แตกต่างกัน ดังข้อความในลังกาวตารสูตรที่ว่า “จิตเรียวระบำเหมือนนักฟ้อน มโนสเหมือนผู้กำกับการแสดง วิญญาณ ๖ คอยชมการแสดงบนเวที (โลกภายนอก)”^{๑๖} ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าฝ่ายมหายานแบ่งการทำงานของจิตออกเป็นสามระดับ แต่ละระดับมีบทบาทแตกต่างกันแต่ทำงานประสานสัมพันธ์กัน อุปมาเหมือนคนหลายกลุ่มอยู่ในโรงมหรสพเดียวกัน กล่าวคือ (๑) จิตระดับลึกคืออาลัยวิญญาณ

อุปมาเหมือนนักเต้นรำที่แสดงการเต้นรำตามหน้าที่ของตน (๒) จิตระดับที่ทำงานอยู่ภายในคือมโนส หรือกลิขณมโนส (มโนสที่แปดเป็นหรือเศร้าหมอง) อุปมาเหมือนผู้กำกับทำหน้าที่กำกับการแสดงให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ (๓) จิตระดับนอกสุดที่ออกมารับรู้โลกภายนอกคือวิญญาณ ๖ อุปมาเหมือนกลุ่มผู้ชมทำหน้าที่ชมการแสดงบนเวที

ในลังกาวตารสูตรมีข้อความอีกแห่งหนึ่งบอกว่า “จิตเป็นอภัยากฤตอยู่เป็นนิคย มโนสท่องเที่ยวไปในสองทิศทาง วิญญาณรับเอาสิ่งที่ปรากฏซึ่งไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล”^{๑๗} หมายความว่า (๑) จิตระดับลึกสุด คือ อาลัยวิญญาณ เป็นแหล่งที่เก็บทั้งกุศลและอกุศล จนไม่สามารถชี้ชัดลงไปว่าเป็นจิตดีหรือไม่ดี จึงเรียกว่าเป็นจิตกลางๆ หรืออภัยากฤต (๒) จิตระดับกลาง คือ มโนส เป็นจิตที่คิดปรุงแต่งหรือท่องเที่ยวไปในสองทิศทาง (อุภย-สัจจ) คือ ก. สำคัญมั่นหมาย (มโนยติ) ในอาลัย-วิญญาณ ข. ทำอาลัยวิญญาณให้เป็นอารมณ์ของตน อีกอย่างหนึ่งที่ว่าท่องเที่ยวไปในสองทิศทางนั้น หมายความว่า มโนสมีลักษณะเป็นทวิภาวะหรือคิดปรุงแต่งให้เกิดความเป็นคู่ ซึ่งขัดแย้งกับธรรมชาติเดิมแท้ของจิตที่มีภาวะหนึ่งเดียว ปราศจากความเป็นคู่^{๑๘} และ (๓) จิตระดับนอกสุดที่ออกมารับรู้อารมณ์ภายนอก คือ วิญญาณ ๖ ซึ่งการรับรู้ทางอายตนะนี้ถือว่าเป็นขั้นตอนการรับรู้ที่ยังบริสุทธิ์ตามธรรมชาติ มโนสยังไม่ได้ทำหน้าที่ปรุงแต่งอารมณ์ให้เป็นกุศลหรืออกุศล ดังนั้น จิตระดับวิญญาณ ๖ นี้จึงไม่จัดเป็นทั้งกุศลและอกุศล

ในคัมภีร์ *วิมคติการวิชัยปฏิบัติมาตรดาสิทธิ* ท่านวสุพันธ์ุได้ใช้คำว่า จิต มโน วิญญาณ เป็นไวพจน์กันเช่นเดียวกัน

หนังสือว่าน โลกสทคตาทีน จิตตานํ วเสน อุปปนเนหิ อาคนตุเกหิ อุปกภิเลเสหิ ปกตปริสทุทมปิ ภวณจิตตํ อุปกภิเลฐํ นาม โหติ.”

^{๑๖} ลังกาวตารสูตร อ้างใน Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, p. 249.

^{๑๗} ลังกาวตารสูตร อ้างใน Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, pp. 249, 399. “จิตตมวยาภาตุนิตยํ มโน หยุภยสมจํ, วรตมานํ หิ วิชฌานํ กุสลากุศลม หิ ตต”

^{๑๘} Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, pp. 250.

แต่เป็นคำที่แสดงลักษณะหรือมิติที่แตกต่างกัน ๓ ด้านของวิญญานชั้นนี้ ดังข้อความต่อไปนี้

อะไรคือความหมายแห่งวิญญานชั้นนี้ วิญญานชั้นนี้คือ จิต มนัส และวิญญาน

(๑) จิต เป็นไฉน จิตคืออาลัยวิญญานอันประกอบด้วย สรรพพืชะ อันสั่งสมวาสนาแห่งชั้นนี้ ธาตุ และอายตนะ...

(๒) มนัส เป็นไฉน มนัสยึดเอาอาลัยวิญญานเป็นอารมณ์ มีความสำคัญมั่นหมายว่ามีตัวตน ประกอบด้วยกิเลส ๔ อย่าง คือ อาตมทณฺหิ อาตมเสนฺหะ อัสมิมานะ และอวิชชา

(๓) วิญญาน เป็นไฉน วิญญานคือวิญญาน ๖ อันประกอบด้วยจักขุวิญญาน โสทวิญญาน หานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน^{๑๔}

โครงสร้างหน้าที่ของจิตในทัศนะของท่านวสุพันธุก็คือ (๑) จิตหรืออาลัยวิญญาน เป็นจิตระดับลึกอันเป็นแหล่งสั่งสมพืชะทั้งปวง (สรวพพืชะ) ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล (๒) มนัส เป็นจิตที่ทำการคิดปรุงแต่งว่ามีตัวตนภายใต้การครอบงำของกิเลส ๔ ตัว คือ อาตมทณฺหิ (ความเชื่อว่ามีตัวตน) อาตมเสนฺหะ (ความรักหวงแหนในตัวตน) อัสมิมานะ (สำคัญมั่นหมายว่าตนเป็นนั่นเป็นนี่) และอวิชชา (ความหลง ไม่รู้ตามความเป็นจริง) (๓) วิญญาน เป็นจิตระดับที่ออกมารับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

จากที่ได้อภิปรายมา ประเด็นที่น่าตั้งคำถามคือคำว่า “มโน” เพราะเหตุใดฝ่ายเถรวาทจึงตีความว่าเป็นจิตประเภทภวังคจิต ในขณะที่ฝ่ายมหายาน (และนิกายมหายานโดยรวม) ตีความว่าเป็นจิตที่คิดปรุงแต่งภายใต้การครอบงำของกิเลส ผู้เขียนมองว่า เหตุผลหลักน่าจะ

มาจากการวิเคราะห์รากศัพท์ทางไวยากรณ์ต่างกัน กล่าวคือ ฝ่ายเถรวาทมองว่า มโน มาจากรากศัพท์ว่า “มน” ใช้ในความหมายว่า “รู้” ดังข้อความที่ว่า “มนตฺติ มโน วิชานาตฺติ อตฺโต”^{๑๕} แปลว่า ที่ชื่อว่า มโน เพราะรู้หมายความว่ารู้แจ้ง อีกข้อความหนึ่งมีว่า “มโนวิญญาน-ธาคฺยา วีย วิสิฐฐมนนิกจฺจานุโยคโต มนนมตฺตา ธาคฺติ มโนธาคฺ”^{๑๖} แปลว่า ชื่อว่ามโนธาค เพราะเป็นธาคที่เป็นเพียงความรู้เพราะไม่มีหน้าที่รู้พิเศษเหมือนมโนวิญญาน-ธาค จะเห็นว่า มโนในทัศนะของฝ่ายเถรวาทมีหน้าที่เป็นเพียงตัวรู้หรือธาครู้เท่านั้น (มนนมตฺตา) ไม่มีหน้าที่มากไปกว่านั้น คือไม่มีหน้าที่คิดคิดปรุงแต่งหรือรับรู้อารมณ์เหมือนวิญญานอายตนะ ด้วยการนิยามความหมายแบบนี้เอง จึงทำให้ฝ่ายเถรวาทจัดให้มโนเป็นประเภทเดียวกับภวังคจิต ในขณะที่ฝ่ายมหายานก็มองว่า มโนมาจากรากศัพท์ว่า “มน” เหมือนกัน แต่ใช้ในความหมายต่างกัน คือใช้ในความหมายว่า “สำคัญมั่นหมาย” (มฺนยติ)^{๑๗} คำว่า “มานะ” ในคำว่า “อัสมิมานะ” ก็มาจากรากศัพท์ว่า “มน” เหมือนกัน แปลว่า “ความสำคัญมั่นหมายว่าฉันเป็น” ดังข้อความของท่านอสงคฺที่ว่า “มนัส มีอาการคือความสำคัญมั่นหมาย (มฺนยนา) ว่า ‘ฉันทำ’ (อหังการ) ‘มานะว่าฉันเป็น’ (อัสมิมานะ)”^{๑๘} หรือข้อความของท่านวสุพันธุที่ว่า “มนัส เป็นไฉน มนัสยึดเอาอาลัยวิญญานเป็นอารมณ์ มีความสำคัญมั่นหมายว่ามีตัวตน (มฺนยนาตฺมก)...”^{๑๙} ด้วยการนิยามความหมายแบบนี้ จึงทำให้ฝ่ายมหายานแยกมโนออกไปเป็นจิตประเภทหนึ่งต่างหากจากอาลัยวิญญานและ

^{๑๔} อภ.ส.อ. (บาลี) 1/172. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๑๕} วิกิวิกิ. (บาลี) 56/206. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๑๖} Daisetz Teitaro Suzuki, *Studies in the Lankavatara Sutra*, p. 250.

^{๑๗} มหายานสังคหะ อ้างใน William S. Waldron, *The Buddhist Unconscious*, p. 120.

^{๑๘} วิงศติกาวิญญูปติมาตฺตาสทฺธิ อ้างใน Walpola Rahula, *Zen & the Taming of the Bull*, pp. 81-82.

^{๑๙} วิงศติกาวิญญูปติมาตฺตาสทฺธิ อ้างใน Walpola Rahula, *Zen & the Taming of the Bull* (Colombo: Print & Print Graphics (Pvt) Ltd., 2003), pp. 81-82.

วิญญาณ ๖ จนเป็นที่มาของทฤษฎีวิญญาณ ๘ (วิญญาณ ๖ + มโน + อาลยวิญญาณ) ในพระไตรปิฎกเถรวาทมีหลักฐานหลายแห่งที่ใช้รากศัพท์ “มน” ในความหมายเดียวกับที่ฝ่ายมหายานใช้ ดังข้อความที่ว่า

‘อสมิ’ติ ภิกขเว มณฺญิตเมตฺ ‘อสมมสมิ’ติ มณฺญิตเมตฺ ‘ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘น ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘รูปิ ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘อรูปิ ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘สขณฺณิ ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘อสนณฺณิ ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ ‘เนวสนณฺณิสาสนณฺณิ ภวิสส’นฺติ มณฺญิตเมตฺ. มณฺญิตํ ภิกขเว โรโค มณฺญิตํ คณฺโฑ มณฺญิตํ สลลํ. คสมาคิทฺ ภิกขเว ‘อมณฺญมานเนน เจตสา วิหิสฺสามา’ติ เอวณฺทิวโร ภิกขเว.^{๒๕}

ภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญมั่นหมายว่า “เรามี” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราเป็นนี้” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักมี” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักไม่มี” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักเป็นผู้มีรูป” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีรูป” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักเป็นผู้มีสัญญา” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักเป็นผู้ไม่มีสัญญา” ความสำคัญมั่นหมายว่า “เราจักเป็นผู้มีสัญญาที่มีไซ้” ไม่มีสัญญาก็มีไซ้” ความสำคัญมั่นหมายเป็นโรค ความสำคัญมั่นหมายเป็นหัวฝี ความสำคัญมั่นหมายเป็นลูกศร เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลาย จักมีจิตไม่สำคัญมั่นหมายอยู่

คำว่า “มณฺญิต” ในข้อความที่ยกมาแปลว่า “ความสำคัญมั่นหมาย” สำเร็จรูปมาจากรากศัพท์ “มน” ภิกษุญาณนันทะ นิยามรากศัพท์ “มน” ในที่นี้ว่า “คิด” (to think) เมื่อสำเร็จรูปเป็น “มณฺญิต” จึงมีความหมายว่า กิจกรรมการคิด หรือจินตนาการ (thought activity or imagination)^{๒๖} การคิดหรือความสำคัญมั่นหมายว่า

“ฉันมี” “ฉันเป็น” ในพุทธพจน์ข้างต้นนี้ ก็คือลักษณะของกิเลสที่ชื่อว่า “มานะ” หรือ “อัสมีมานะ” นั่นเอง กิเลสชนิดนี้มักทำงานประสานกันเป็นกลุ่มที่เรียกว่า “ปัญจธรรม” คือกิเลสที่ทำให้เกิดความเอนช้ายืดยาวในสังสารวัฏ ได้แก่ ตณหา มานะ และทิฏฐิ ถ้าเปรียบเทียบปัญจธรรมกับกิเลสที่อยู่เบื้องหลังการทำงานของมโนตามทศนะของท่านวสุพัทธ์ จะเห็นว่ามี ความหมายคล้ายคลึงกันมาก ดังตารางเปรียบเทียบต่อไปนี้

กิเลสเบื้องหลังมโน (ท่านวสุพัทธ์)	กิเลสปัญจระ (พระไตรปิฎกบาลี)
อาตมทณฺณิ	ทิฏฐิ
อาตมเสนฺหะ	ตณฺหา
อัสมีมานะ	มานะ
อวิทฺยา	(จัดเข้าในทิฏฐิ)

สรุปได้ว่า จุดยืนในการนิยามความหมายคำวามโนด้วยรากศัพท์อย่างเดียวกัน แต่ยึดความหมายแตกต่างกัน คือฝ่ายพระอรรถกถาจารย์เถรวาทยึดความหมายว่า “รู้” แล้วจัดให้มโนอยู่ในจิตประเภทเดียวกับภวังคจิต ส่วนฝ่ายมหายานยึดความหมายว่า “สำคัญมั่นหมาย” แล้วจัดให้มโนเป็นจิตประเภทคิดปรุงแต่งภายในการครอบงำของกิเลส ซึ่งเป็นจิตอีกประเภทหนึ่งต่างหากจากวิญญาณ ๖ และอาลยวิญญาณ นี่น่าจะเป็นเหตุผลหนักที่นำไปสู่การอธิบายความหมายและตีความคำวามโนแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม แม้พระอรรถกถาจารย์เถรวาทจะไม่ยึดความหมายของมโนแบบเดียวกับฝ่ายมหายาน แต่ก็เชื่อว่า จะไม่ยอมรับจิตประเภทที่ทำงานคิดปรุงแต่งแบบเดียวกับมโนของฝ่ายมหายาน เพียงแต่เรียกชื่อไม่เหมือนกันเท่านั้นเอง จิตที่ว่านี้ผู้เขียนมองว่าได้แก่ขวนจิตนั่นเอง

^{๒๕} ส.สพ. (บาลี) 18/248/186 (ฉบับมหาจุฬาลงกรณ)

^{๒๖} Bhikkhu Nananda, **Concept and Reality** (Kandy: Buddhist Publication Society, 1997), p. 17.

๔. จิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ

ทัศนะของเถรวาทกับมหายาน

ก่อนจะเข้าสู่เนื้อหาในรายละเอียด ขอทำความเข้าใจ คำศัพท์บางคำที่อาจจะเป็นปัญหาในการอธิบายต่อไป คือคำว่า “**ประภัสสร**” นิยมแปลเป็นภาษาไทยว่า “ผุดผ่อง” หรือ “ผ่องใส” ส่วนพจนานุกรมของต่างประเทศ นิยมแปลคำนี้ในแง่แสงสว่าง เปล่งประกาย หรือมีรัศมี เช่น “shining”, “very bright”, “luminous”, “radiant”, หรือ “brilliant”^{๓๗} ซึ่งผู้เขียนเห็นด้วยว่า การแปลว่ามีแสงสว่างหรือมีรัศมีน่าจะถูกต้องมากกว่า เพราะแม้แต่คำว่า “อาภัสสรพรหม” ซึ่งมาจากรากศัพท์เดียวกัน เราก็ยังแปลว่า พรหมผู้มีรัศมีแผ่ออกมา ข้อความต่อไปนี้นี้จะสะท้อนให้เห็นความหมายเดิมของคำว่าประภัสสรได้ดี คือ “จิตตโชตนนฺติ จิตตสฺส ปภสฺสราภาวกรณํ”^{๓๘} แปลว่า การทำจิตให้สว่าง คือการทำจิตให้เป็นประภัสสร หรือถ้าวิเคราะห์แยกศัพท์ตามหลักไวยากรณ์บาลี ก็จะทำให้เห็นรากคำที่บ่งบอกถึงความสว่างได้เช่นกัน เช่น “**ปภา สรติ เอตฺสมาติ ปภสฺสโร**”^{๓๙} แปลว่า สิ่งที่มีชื่อว่าประภัสสร เพราะเป็นที่แผ่ออกมาของรัศมี

อีกคำหนึ่งคือคำว่า “**ปกติ**” ในภาษาบาลี หรือ “**ประกฤติ**” ในภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นคำที่ฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายานนำมาใช้นิยามความหมายของจิตประภัสสร คำนี้เราใช้ในภาษาไทยจนเคยชิน จนบางครั้งก็คลาดเคลื่อนจากภาษาเดิมไปมาก เช่น ถ้าเราเห็นใครทำตัวเหมือนที่คนอื่นเขาทำ เราก็เรียกว่าเขาเป็นคนปกติ อยู่มาวันหนึ่งเขาทำตัวแหวกแนวจากที่เราเคยเห็น เราก็เรียกว่าเขาเป็นคนผิดปกติ ที่นี้มาดูความหมายในทาง

ศาสนาปรัชญาบ้าง คำว่า “ปกติ” หรือ “ประกฤติ” แปลตามศัพท์ว่า “การกระทำอันเป็นปฐม” (ปฐม กติ ปกติ)^{๔๐} หมายถึง รูปแบบธรรมชาติดั้งเดิม (original or natural form) หรือสภาวะตามธรรมชาติ (natural state or condition)^{๔๑} ตัวอย่างกรณีพระจุฬินทก ขณะที่ท่านกำลังนั่งดูผ้าบริสุทธิ์ไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นผ้าสกปรกเศร้าหมอง ท่านก็เรียกผ้าชิ้นนั้นว่า “ปฐมปกติ วิชิตฺวา” แปลว่า ละธรรมชาติเดิม ปรัชญาฮินดูสำนักสาขายะที่เชื่อในเรื่องธรรมชาติดั้งเดิมของสรรพสิ่งในจักรวาล ก็ใช้คำว่า “ประกฤติ” เหมือนกัน หมายถึง ธรรมชาติดั้งเดิมฝ่ายวัตถุ (primordial material nature) คู่กับ “บุรุษ” หมายถึง ธรรมชาติดั้งเดิมฝ่ายจิต (primordial spiritual nature)^{๔๒} ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระพุทธโสดาจารย์เรียกนักคิดกลุ่มหนึ่งว่า “ปกติวาที”^{๔๓} หมายถึงพวกที่เชื่อในเรื่อง “แก่นสารดั้งเดิม” (primordial essence)^{๔๔} ซึ่งท่านน่าจะหมายถึงนักคิดสำนักสาขายะนี้เอง ดังนั้น เมื่อคำว่า “ประภัสสร” ซึ่งแปลว่ามีแสงสว่างหรือมีรัศมี ผสมกับคำว่า “ปกติ” ซึ่งแปลว่าธรรมชาติเดิม จึงได้ความหมายว่ามีแสงสว่างหรือมีรัศมีโดยธรรมชาติ ซึ่งประเด็นนี้เราจะอธิบายในรายละเอียดต่อไป

เมื่อพูดถึงจิตบริสุทธิ์โดยธรรมชาติส่วนมากเราจะเข้าใจว่าไม่ใช่แนวคิดของฝ่ายเถรวาท หากแต่เป็นแนวคิดของนิกายมหาสังฆิกะที่เกิดขึ้นในช่วงหลังสังคายนาครั้งที่ ๒

^{๓๗} ดู T.W. Rhys Davids and William Stede, **Pali-English Dictionary**, p. 415. และดู Sir Monier Monier-Williams, **Sanskrit-English Dictionary**, p. 684.

^{๓๘} ที.ม.ฐีกา. (บาลี) 2/90/92. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๓๙} พันตรี ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรม มคอ-ไทย** (กรุงเทพมหานคร: อารการพิมพ์, 2540), หน้า 449.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 409.

^{๔๑} T.W. Rhys Davids and William Stede, **Pali-English Dictionary**, p. 379.

^{๔๒} Sir Monier Monier-Williams, **Sanskrit-English Dictionary**, p. 654.

^{๔๓} วิสุทธิ. (บาลี) 2/567/162. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๔๔} พระญาณโมลี แปลคำว่า “ปกติวาที” ว่า พวกที่เชื่อในแก่นสารดั้งเดิม (Primordial Essence) ดู Bhikkhu Nanamoli, **The Path of Purification** (Taipei: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation), p. 587.

แล้วได้รับการสืบทอดมาในฝ่ายมหายาน โดยเฉพาะนิกาย
เซน ดังกล่าวของอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะที่ว่า

ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า กิเลสต่างๆ เป็นเพียงสิ่ง
ภายนอกที่มาหุ้มห่อจิตอันบริสุทธิ์ไว้ เหมือนเมฆมาบังดวง
อาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช่จิต ธรรมชาติจิตนี้สะอาดหมดจด
แต่ที่เห็นขุ่นหมอง เพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือนน้ำ
บริสุทธิ์กับสี เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปน้ำก็มีสีแดง เอาสี
เขียวเจือลงไป น้ำก็มีสีเขียว สภาวะเดิมของจิตบริสุทธิ์
ปลอดภัยจากปวงกิเลส^{๓๕}

เถรวาทเราไม่ยอมรับมติดังนี้ เราถือว่า คำว่าผูกผ่อง
ประภัสสรนั้น ไม่ได้หมายความว่าบริสุทธิ์ พระพุทธเจ้า
ไม่ได้ใช้คำว่า “วิสุทธิ”...ใช้แต่เพียงคำว่า “ผูกผ่อง” คำ
ว่าผูกผ่องนี้ไม่จำเป็นต้องบริสุทธิ์ จิตที่เป็นสมาธิ เช่น ใน
ปฐมฌาน ก็ชื่อว่าผูกผ่องแล้ว ผูกผ่องจากนิรวัน ๕...พระ
พุทธภาษิตที่ว่า ธรรมชาติจิตเป็นประภัสสร ประภัสสร...
จากปริยฐานะกับวิติกกมะนั้นั้น แต่ทว่ายังมีกิเลสที่เป็น
เชื้อสายนอนอยู่ในชั้นรัตนคาน คือ อนุสัยกิเลส คือ กิเลส
ตามนอนเนื่อง กิเลสประเภทนี้ไม่ได้อยู่ในคำว่าประภัสสร
ด้วยเลย^{๓๖}

เหตุที่อาจารย์เสถียรไม่ยอมรับแนวคิดเรื่องจิตบริสุทธิ์
นั้น เพราะเกรงว่าจะไปขัดแย้งกับแนวคิดของเถรวาทที่ว่า
ด้วยอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องขึ้นพื้นอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าใน
ขณะนั้นอุปกิเลสจะจรมาหรือไม่ก็ตาม จิตประภัสสรใน
ทศนะของอาจารย์เสถียรหมายถึงเวลาที่อนุสัยกิเลสยังไม่
พุ้งขึ้นมาเป็นปริยฐานกิเลส (ครุกรุ่นอยู่ข้างใน) และยังไม่
ปรากฏออกเป็นวิติกกิเลส (ปรากฏออกมาทางพฤติกรรม)

กรรม) เท่านั้น และหมายถึงความผูกผ่องในจิตของผู้ได้
ฉานสมาบัติอันเนื่องมาจากนิรวันระดับไป^{๓๗}

ผู้เขียนมองว่า ฝ่ายเถรวาทไม่ได้มีข้อขัดแย้งกับฝ่าย
มหาสังฆิกะในเรื่องจิตบริสุทธิ์เลย ทั้งสองฝ่ายต่างก็เห็น
ตรงกันในเรื่องนี้ แต่ประเด็นข้อขัดแย้งเป็นเรื่องของสิ่งที่
ห่อหุ้มจิตต่างหาก ในคัมภีร์กถาวัตถุ^{๓๘} มีข้อความว่าด้วย
การถกเถียงกันระหว่างฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายมหาสังฆิกะใน
เรื่องอนุสัยกิเลส ฝ่ายเถรวาทมองว่าจิตของมนุษย์ปุถุชน
อยู่ในสภาพที่มีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องขึ้นพื้นอยู่ตลอดเวลา
ซึ่งจิตที่อยู่ในสภาพเช่นนี้เรียกว่าเป็นกลางๆ หรืออัพยา-
กฤต คือยังบอกไม่ได้ว่ามันดีหรือไม่ดี เมื่อไรเกิด
ความคิดไม่ดีขึ้นมา เช่น คิดอยากจะทำชั่ว เราก็เรียกว่า
อกุศลจิต เมื่อไรที่เกิดจิตเมตตาอยากจะช่วยเหลือคน เรา
ก็เรียกว่ากุศลจิต อุปมาเหมือนน้ำที่อยู่ในแก้ว เมื่อ
ตะกอนนอนกันน้ำก็จะใส เมื่อตะกอนพุ้งขึ้นน้ำก็จะขุ่น
แต่ไม่ว่าน้ำจะใสหรือขุ่นก็ตาม จะต้องมิใช่ตะกอนชนิด
ละเอียดนอนกันอยู่ตลอดเวลา ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่เห็น
ด้วยกับแนวคิดแบบนี้ พวกเขามองว่าจิตจะต้องเป็นอย่าง
ใดอย่างหนึ่งระหว่างกุศล กับ อกุศลเท่านั้น ไม่มีสภาพ
แบบกลางๆ หรืออัพยากฤต อุปมาเหมือนความมืดกับ
ความสว่าง เมื่อความสว่างปรากฏขึ้นที่ใด ที่นั้นก็ไม่มี
ความมืดเหลืออยู่ เช่นเดียวกันเมื่อความมืดปรากฏขึ้นที่
ใด ที่นั้นก็ไม่มี ความสว่างเหลืออยู่ จะเห็นว่า ทั้งสอง
ฝ่ายไม่ได้ถกเถียงกันเลยว่าเนื้อแท้ๆ ของจิตเป็นประภัสสร
หรือไม่เป็นประภัสสร ประเด็นอยู่ที่ว่าในขณะที่เกิดกุศล
จิตหรืออกุศลจิต มีอนุสัยกิเลสขึ้นพื้นอยู่ในจิตตลอดเวลา
หรือไม่เท่านั้นเอง

ประเด็นที่ว่าฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับเรื่องจิตบริสุทธิ์นั้นก็
ไม่น่าจะถูกต้อง จริงอยู่ที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่เคยทรงใช้คำว่า
“บริสุทธิ์” กับจิตประภัสสร แต่เถรวาทยุคพระอรหันต

^{๓๕} เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา** (กรุงเทพฯ-
มหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 255-256.

^{๓๖} เสถียร โพธิ์นันทะ, **แนวพระพุทธศาสนา** (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 52-55.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 257.

^{๓๘} ประเด็นถกเถียงระหว่างฝ่ายเถรวาท กับ มหาสังฆิกะ ดู
อภิ.ธ. (บาลี) 37/605/369-370. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

จารย์ได้ใช้คำว่าบริสุทธิ์และคำอื่นๆ อีกมากมายสำหรับนิยามความหมายของจิตประภัสสร เช่น คำว่า “บริสุทธิ์” (บริสุทธิ์) หรือ “ปกติบริสุทธิ์” (บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ) หรือ “ปณฺฑร” (ขาวผ่อง)^{๓๙} หรือ “สุกฺก” (ขาว/สว่าง) หรือ “โอทาท” (ขาว/หมดจด)^{๔๐} และการใช้คำว่าบริสุทธิ์กับจิตประภัสสรนี้ก็จำเป็นต้องขัดแย้งกับเรื่องอนุสัยกิเลส เพราะความบริสุทธิ์ในที่นี้ไม่ได้มุ่งประเด็นว่ามีกิเลสหรือยังไม่มีกิเลส หากแต่มุ่งถึงเนื้อแท้ของจิตมากกว่า กล่าวคือเวลาพูดถึงจิตบริสุทธิ์ เราต้องแยกเป็นสองส่วนระหว่างเนื้อแท้ของจิตกับสิ่งแปลกปลอมที่ทำให้จิตเศร้าหมอง ธรรมชาติของจิตนั้นไม่ว่าจะอยู่ในสภาพที่ถูกกิเลสห่อหุ้มหรือไม่ก็ตาม ก็ถือว่ายังมีความบริสุทธิ์อยู่เช่นเดิม ส่วนกิเลสที่จรเข้ามาแม้จะทำให้จิตเศร้าหมอง แต่ก็ไม่ได้ทำให้จิตสูญเสียธรรมชาติอันเป็นเนื้อแท้ของมัน เหมือนครูอาจารย์ผู้มีอาจารย์บริสุทธิ์ทั้งดงาม แต่ชื่อเสียงกลับมัวหมองลงเพราะการกระทำไม่ดีของศิษย์ ความมัวหมองของครูอาจารย์นี้เป็นเพียงเรื่องที่คนอื่นสร้างขึ้นหรือเรื่องที่สาธตาสังคมมองเข้ามาเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าความบริสุทธิ์ในเนื้อในตัวของครูอาจารย์จะสูญเสียตามไปด้วย หรืออุปมาเหมือนเพชรที่เปล่งประกายแวววาวอยู่โดยธรรมชาติ แต่กลับมัวเศร้าหมองลงเพราะหล่นลงไปหมกอยู่ในโคลนตม ความมัวหมองของเพชรนี้เป็นเพียงพื้นผิวภายนอกเท่านั้น ไม่ได้หมายความว่าเนื้อแท้ของเพชรจะสูญเสียความเปล่งประกายตามไปด้วย ธรรมชาติของเพชรเคยเป็นอย่างไรก็ยังคงเป็นเช่นนั้น ไม่ว่าจะเป็นอยู่ถูกห่อหุ้มด้วยโคลนตมหรือไม่ก็ตาม

นอกจากนั้น อาจารย์เสถียรยังมองอีกว่า เพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งกับแนวคิดที่ว่าจิตมีอนุสัยกิเลส พระพุทธศาสนาเถรวาทจึงเลือกใช้คำกลางๆ ว่า “อภฺยาคฤตฺ” แทนคำว่า “บริสุทธิ์” ดังข้อความที่ว่า “ทางฝ่ายบาลีเราใช้อย่างยุติธรรมที่สุด ไม่ให้เกิดปัญหา คือมคฺติทางพุทธ-

ศาสนาฝ่ายบาลีถือว่าธรรมชาติของจิตนั้นไม่ใช่กุศลหรืออภฺยาคฤตฺ ไม่ใช่อกุศลหรืออภฺยาคฤตฺ...ธรรมชาติของจิตนั้นเป็นอภฺยาคฤตฺแท้ๆ แต่ว่าในอภฺยาคฤตฺนั้นมันเก็บเอาทั้งกุศล อกุศล อยู่ในนั้นด้วย”^{๔๑} ผู้เขียนมองว่า การใช้คำว่า “อภฺยาคฤตฺ” ไม่น่าจะมาจากเหตุผลที่ว่าเมื่อใช้คำว่าจิตบริสุทธิ์แล้วจะไปขัดแย้งกับเรื่องอนุสัยกิเลส เหตุผลควรจะเป็นว่า ภวังคจิตเป็นแหล่งรวมทั้งสิ่งที่เป็นกุศลและอกุศลละเล้ากันไป จนเราไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่าเป็นจิตดีหรือไม่ดี เป็นกุศลหรืออกุศล บอกได้แต่เพียงว่าเป็น “อภฺยาคฤตฺ” หรือเป็นกลางๆ (morally neutral) พึงสังเกตว่า เวลาพูดถึงอภฺยาคฤตฺเราจะพุ่งไปที่สิ่งที่ถูกสะสมไว้ในจิต (กุศล/อกุศล) แต่เวลาพูดถึงความบริสุทธิ์เราจะพุ่งไปที่ธรรมชาติหรือเนื้อแท้ของจิต ดังนั้นสองเรื่องนี้จึงไม่ใช่การพูดขัดแย้งตัวเอง แม้จะอยู่ท่ามกลางการห่อหุ้มของสิ่งที่ดีและไม่ดี จิตก็ยังคงมีความบริสุทธิ์อยู่เช่นเดิม

ฝ่ายมหายานก็มีความเห็นตรงกับฝ่ายเถรวาท คือ นิยามจิตประภัสสรว่าเป็นจิตที่มีความสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ โดยใช้คำนิยามว่า “ปรกฤติปรภาสฺว” แปลว่า ประภัสสรหรือสว่างโดยธรรมชาติ (luminous by nature) และ “ปรกฤติปริสุทฺธ” แปลว่า บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (pure by nature)^{๔๒} ดังข้อความในลังกา-วตารสูตรที่ว่า

ปรกฤติปรภาสฺว จิตฺตํ คุรฺกํ ตถาคตํ สุกฺม/

อุปาทานํ สทฺวสฺย อนฺตานนฺตวิวิคฺชิตม//

จิตประภัสสรโดยธรรมชาติ เป็นตถาคตคุรรก มี
ความคงาม

เป็นที่ยึดมั่นของสัตว์ทั้งหลาย ปราศจากเบื้องต้นและ
เบื้องปลาย

ปรกฤติปรภาสฺว จิตฺตมฺปเลสฺสโรมนาทิ/

^{๓๙} เสถียร โพธิ์นันทะ, แนวพระพุทธศาสนา, หน้า 65-66.

^{๔๐} Walpola Rahula, Zen & the Taming of the Bull, p. 83.

^{๓๙} อ.เจ.เอกก.อ. (บาลี) 1/49/53. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๔๐} อ.ภ.สง.อ. (บาลี) 1/51/54. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

อาคมนา สห สยุกต์ เทเศหิ วทคำวระ//

จิตประภัสสรโดยธรรมชาติ ถูกอุปภิเลสและมนัสเป็น
ต้น(ทำให้เศร้าหมอง)

ประกอบด้วยตัวตน อันพระผู้เลิศด้วยวาทะแสดงไว้
แล้ว

ปรกฤติปฐาสวริ จิตฺ มนาหุสฺสย ไซฺ ประ/
ไตรจิตานิ กรุมณิ ยตะ กลิยุณฺติ ตาธุภา//

จิตประภัสสรโดยธรรมชาติ แต่มนัสเป็นต้นเป็นอย่าง
อื่นจากจิตนั้น

กรรมอันวิจิตรทั้งหลายถูกสังสมไว้ด้วยมนัสเป็นต้น
เหล่านั้น

คั้งนั้น ก็เลสทั้งหลายจึงก่อให้เกิดทวิภาวะ^{๔๓}

นอกจากนั้น ฝ่ายมหายานยังมีความเห็นตรงกับฝ่าย
เถรวาทอีกว่า จิตประภัสสรหรืออาลยวิญญานเป็นจิต
กลางๆหรืออภิปากฤต^{๔๔}ตั้งข้อความในคัมภีร์**ปัญญาวิมุตติ-**
สาหสริกาที่ว่า

พระสารีบุตรถามว่า “จิตประภัสสรโดยธรรมชาติ
ประกอบด้วยอะไรบ้าง” พระสุกตติตอบว่า “ข้าแต่พระสารี-
บุตรผู้มีอายุ จิตประภัสสรเป็นจิตที่ประกอบราก็ไม่ใช่
ไม่ประกอบด้วยราคาก็ไม่ใช่ ประกอบด้วยโทสาก็ไม่ใช่ ไม่
ประกอบด้วยโทสาก็ไม่ใช่ ประกอบด้วยโมหาก็ไม่ใช่ ไม่
ประกอบด้วยโมหาก็ไม่ใช่...”^{๔๕}

^{๔๓} The Lankavatara Sutra, pp. 282-283.

^{๔๔} Lambert Schmithausen, *Alayavijnana* (Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1987), p. 31.

^{๔๕} **ปัญญาวิมุตติสาหสริกา** อ้างใน Ian Charles Harris, *The Continuity of Madhyamaka and Yogacara in Indian Mahayana Buddhism* (Leiden: E.J. Brill, 1991), p. 155.
“ปรกฤติศฺ จิตฺตสฺย ปรภาสฺวรา ศาริปฺพุร อาห กา ปฺนุร อา-
ยุษฺมนํ สุกฺเต จิตฺตสฺย ปรภาสฺวรา สุกฺติริราห ยทฺ อายุษฺมนํ
ศาริปฺพุร จิตฺตํ น ราคเคณ ลฺลยฺกํ น วิสฺลยฺกํ น เทวเชณ
...น โมเหณ...อิมํ ศาริปฺพุร จิตฺตสฺย ปรภาสฺวรา.”

ทศนะของพระสุกตติตรงนี้ไม่น่าจะแตกต่างจากแนวคิด
ของฝ่ายเถรวาท ท่านมองว่าจิตที่บริสุทธิ์โดยธรรมชาตินั้น
เป็นแหล่งสะสมพีชะต่างๆ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล จนเรา
ไม่สามารถชี้ขาดลงไปได้ว่าประกอบราคะ โทสะ โมหะ
หรือไม่ได้ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ บอกได้เพียงว่า
เป็นกลางๆ หรือเป็นอภิปากฤต จะเห็นว่า ท่านสุกตติมอง
ความเป็นอภิปากฤตโดยหมายเอาสิ่งที่ถูกสะสมไว้ในจิต
(สยุกต์) ไม่ได้หมายถึงธรรมชาติของจิต เพราะธรรมชาติ
ของจิตนั้นสามารถชี้ชัดได้อยู่แล้วว่าบริสุทธิ์

พระพุทธศาสนาในประเทศจีน โดยเฉพาะนิกายเซ็น ที่
ถือว่าสรรพสัตว์มีธาตุแห่งพุทธะ หรือธาตุรู้ (พุทธธาตุ/
พุทธโคตร/ตถาคตครรก์) อยู่ภายในจิตเหมือนกันหมด
พระอรหันต์กับปุถุชนไม่มีความแตกต่างกันเลยในแง่ของ
ธาตุแห่งพุทธะ ที่ต่างกันคือพระอรหันต์สามารถขจัดกิเลส
ที่ห่อหุ้มธาตุแห่งพุทธะออกไปได้ ส่วนปุถุชนยังไม่สามารถ
ขจัดออกไปได้ อุปมาเหมือนคนสองคนมีกระดูกคนละบาน
กระดูกของคนหนึ่งใสสะอาดสามารถสะท้อนภาพได้อย่าง
ชัดเจน เพราะได้รับการเช็ดถูอยู่ทุกวัน ส่วนกระดูกของ
อีกคนเต็มไปด้วยคราบฝุ่นธุลีจนไม่สามารถสะท้อนภาพ
อะไรได้ เพราะไม่ได้รับการเช็ดถูเลย เนื้อแท้ของกระดูกที่
คนทั้งสองมีไม่ได้แตกต่างกันเลย ที่ต่างกันคือบานหนึ่งใส
อีกบานหนึ่งสกปรก ดังคำกล่าวของท่านเฉินซือ (Shen
hsui) ที่ว่า

กายของเราคือคันไถ ใจของเราก็คือกระจกเงาอันใส
เราเช็ดมันโดยระมัดระวังทุกๆ ชั่วโมง และไม่ยอมให้
ฝุ่นละอองจับ^{๔๖}

แก้วมณีแม้จะมีความใสโดยธรรมชาติ จะยังใสไม่ได้
หากปราศจากคนเช็ดถู

เช่นเดียวกัน สัตว์ทั้งหลายจะเห็นความเป็นพุทธะ
ภายในตนไม่ได้

^{๔๖} เว่ยหล่าง, **สูตรของเว่ยหล่าง**, แปลโดย พุทธทาสภิกขุ
(กรุงเทพมหานคร: ร.พ. แสงสุทธิการพิมพ์, 2530), หน้า 14-15.

ถ้าไม่ได้พระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ หรือกัลยาณมิตร ช่วย
ปลุกเร้าโพธิจิตให้^{๔๗}

การใช้ “กระจก กับ ผุ่นธูลี” มาเปรียบเทียบธาตุแห่ง
พุทธะภายในกับกิเลสที่เข้ามาห่อหุ้มของท่านเงินชีวิตครั้งนี้
ดูไปแล้วก็แทบจะไม่มีอะไรแตกต่างจากแนวคิดของ
พระพุทธศาสนายุคต้นที่ว่าด้วย “จิตประภัสสร กับ กิเลสที่
จรมา” กล่าวคือ พระพุทธศาสนายุคต้นแม้จะไม่ได้พูดถึง
ขนาดว่าสรรพสัตว์มีธาตุแห่งพุทธะ(พุทธธาตุ)อยู่ภายใน
แต่แนวคิดทั้งสองนี้เหมือนกันในแง่ที่แยกให้เห็นความ
แตกต่างระหว่างเนื้อแท้ของจิตอันบริสุทธิ์กับกิเลสในฐานะ
เป็นสิ่งแปลกปลอม^{๔๘} ความจริงแล้วรูปแบบการอุปมา
ของท่านเงินชีวิตนี้ ก็คล้ายกับอุปมาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้
มาแล้ว ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้

ผู้มีปัญญา พึงกำจัดมลทินของตน

ทีละน้อย ทุกขณะ โดยลำดับ

เหมือนช่างทองกำจัดสนิมทอง ฉะนั้น^{๔๙}

นกที่เปื้อนฝุ่น ย่อมสลัดละอองธุลีที่แปดเปื้อนให้ตกไป ฉนโค

ภิกษุผู้มีความเพียร มีสติ ย่อมสลัดละอองธุลีคือกิเลส

ที่แปดเปื้อนให้ตกไป ฉนนั้น^{๕๐}

จากข้อความที่ยกมาจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงมอง
กิจกรรมการกำจัดกิเลสเหมือนการกำจัดสนิมของช่างทอง
และการสลัดฝุ่นของนก ช่างทองหวังว่าจะสามารถกำจัด
สนิมออกจากทองได้ เพราะเขาเชื่อว่าเนื้อแท้ของทอง
กับสนิมไม่ใช่สิ่งเดียวกัน นกที่เปื้อนฝุ่นหวังว่าจะสามารถ
สลัดฝุ่นออกจากตัวมันได้ เพราะมันเชื่อว่าเนื้อแท้ของ

ตัวมันกับฝุ่นไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เช่นเดียวกันนักปฏิบัติธรรม
หวังว่าจะสามารถกำจัดกิเลสออกไปจากจิตได้ เพราะเขา
เชื่อว่าเนื้อแท้ของจิตอันบริสุทธิ์กับกิเลสที่จรเข้ามาไม่ใช่สิ่ง
เดียวกัน ถ้าหากช่างทอง นก และนักปฏิบัติธรรม ไม่มี
ความเชื่ออย่างนี้ แน่แน่นอนว่ากิจกรรมการกำจัดสิ่งสกปรก
คงจะไม่เกิดขึ้น

ในครั้งพุทธกาลมีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าจูฬปันถก เป็นคนมี
สติปัญญาน้อย บวชมาแล้วตั้งสี่เดือนแต่ไม่สามารถเรียน
ธรรมได้แม้แต่คาถาเดียว จึงถูกพระพี่ชายชื่อว่ามหาปัน-
ถกตำหนิว่าเป็นผู้ไม่เหมาะสมที่จะอยู่ในพระศาสนา ถ้า
เรื่องเล็กน้อยแค่นี้ทำไม่ได้แล้วจะบรรลุเป้าหมายสูงสุดของ
บรรพชิตได้อย่างไร แล้วขับให้ท่านออกไปจากอาราม
พร้อมตัดกนิมนต์ ท่านจูฬปันถกรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจ อยู่
ไปก็ไร้ประโยชน์ จึงคิดว่าจะสึกออกไปเลี้ยงชีพเป็น
ฆราวาส พอดีพระพุทธเจ้าทรงทราบความเป็นไปทั้งหมด
ด้วยชายแห่งพระญาณ จึงเสด็จไปลอบโยนและยับยั้ง
ไม่ให้ท่านสึก ทรงแนะวิธีปฏิบัติธรรมแบบง่ายๆ โดยให้
ท่านนั่งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก แล้วเอามือลูบผ้าเช็ด
ธุลีผืนหนึ่งพร้อมบริกรรมว่า “โรหรรณ โรหรรณ” (ผ้าเช็ด
ธุลีๆ) ขณะที่ท่านลูบผ้าไปเรื่อยๆ นั้น ปรากฏว่าผ้าเกิด
การเปลี่ยนแปลงจากที่เคยสะอาดกลายเป็นผ้าเศร้า
หมอง ท่านจึงได้ความคิดว่า “ผ้าที่อ่อนนี้บริสุทธิ์อย่างยิ่ง
(อติวิย บริสุทฺธ) แต่อาศัยภาวะของคนนั้นแล้ว (ตํ อตฺต-
ภาว) ^{๕๑} กลับละธรรมชาติดั้งเดิมเสีย (บุริมปกติ วิชิตฺวา)
แล้วกลายเป็นผ้าเศร้าหมองอย่างนี้ไป” เมื่อท่านจูฬ-
ปันถกคิดได้ดังนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนโยนไปหาธุลีคือ
กิเลสภายในใจว่า “จูฬปันถก เธออย่าทำความเข้าใจ
เฉพาะที่อ่อนผ้านั้นว่า เศร้าหมองแล้ว ดินธุลีแล้ว ก็ธุลี

^{๔๗} Paul Demieville, “Mirror of the Mind”, edited by
Peter N. Gregory, **Sudden and Gradual** (Delhi: Motilal
Banar-sidass Publishers Private Limited), pp. 13-15.

^{๔๘} ดูคำอธิบายเพิ่มเติมใน สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนิกาย
เซน: การศึกษาเชิงวิเคราะห์** (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 31-32.

^{๔๙} ช.ธ. (ไทย) 25/239/106. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๕๐} ส.ส. (ไทย) 15/221/323. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

^{๕๑} คำว่า “อตฺตภาว” นิยมแปลศัพท์ว่า อตฺตภาพ หมายถึง
ภาวะของตน ธรรมชาติของตน หรือความเป็นตัวของตัวเอง ตรง
กับภาษาอังกฤษว่า “one’s own nature”, “individuality”, หรือ
“personality” ในข้อความนี้ท่านใช้คำว่า “อตฺตภาว” เพื่อเน้น
ย้ำข้อความที่อยู่ข้างหน้าว่า ผ้านั้นมันมีภาวะของตัวเอง ซึ่งก็
คือความบริสุทธิ์ของมันนั่นเอง

ทั้งหลายมีรูปดีคือราคะเป็นต้น มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงนำ (กำจัด) มันออกเสีย”^{๕๒}

จากตัวอย่างเรื่องที่ยกมา ประเด็นที่น่าตั้งคำถามคือ ทำไมพระพุทธเจ้าให้พระจูฬปันถกนั่งหันหน้าไปหาดวงอาทิตย์ทางค่านทิศตะวันออก ดวงอาทิตย์เป็นสัญลักษณ์ของอะไร ทำไมให้นั่งดูผ้าบริสุทธิ์ ผ้าบริสุทธิ์เป็นสัญลักษณ์ของอะไร และทำไมให้ดูผ้าไปเรื่อยๆ จนกลายเป็นผ้าเศร้าหมอง ความเศร้าหมองเป็นสัญลักษณ์ของอะไร คำตอบน่าจะเป็นว่า พระพุทธเจ้าทรงต้องการให้พระจูฬปันถกเกิดความคิดเชิงเปรียบเทียบว่า ดวงอาทิตย์นั้นมีความสว่างรุ่งเรืองอยู่ตามธรรมชาติ แต่กลับเศร้าหมองลงเพราะถูกบดบังด้วยเมฆหมอก ผ้าสะอาดบริสุทธิ์โดยธรรมชาติ แต่กลับเศร้าหมองเพราะความสกปรกอันเกิดจากการลูบป่อยๆ ในที่สุดวิธีการของพระพุทธเจ้าก็ได้ผล เมื่อพระจูฬปันถกเกิดความคิดเช่นนั้นขึ้นมาจริงๆ จากนั้นพระองค์ก็โยงความคิดนี้เข้ามาหาเรื่องข้างในคือเรื่องจิตกับกิเลส ทรงเน้นย้ำว่าอย่าได้หยุดคิดเพียงว่าผ้าเศร้าหมองเพราะแปดเปื้อนด้วยธุลี แต่ให้คิดต่อไปอีกว่าจิตของเราก็เศร้าหมองเพราะแปดเปื้อนด้วยธุลีคือกิเลสเหมือนกัน แล้วทรงแนะนำให้กำจัดมันออกไปเสีย ดังนั้น จะเป็นไปได้ไหมว่า ดวงอาทิตย์ก็คือสัญลักษณ์ของจิตที่สว่างหรือมีรัศมี (ประภัสสร) และผ้าบริสุทธิ์ที่สัญลักษณ์ของจิตที่บริสุทธิ์โดยธรรมชาติ (ปกติบริสุทธิ์) เมฆหมอกและธุลีที่เปื้อนผ้าก็คือสัญลักษณ์ของกิเลสที่จรเข้ามาทำให้จิตมัวหมอง (อาคันตุกกิเลส) และการลูบผ้าป่อยๆ ก็คือสัญลักษณ์ของการสังสมกิเลสไว้ในจิตอยู่บ่อยๆ

คำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุเรื่อง “จิตเดิมแท้” หรือ “พุทธภาวะ” หลายคนวิจารณ์ว่าท่านรับแนวคิดนี้มาจากนิกายเซนแล้วอธิบายปะปนคำสอนของเถรวาท ผู้เขียนมองว่าส่วนหนึ่งน่าจะเป็นอย่างนั้นแต่คงไม่ใช่ทั้งหมด เหตุผลหลักน่าจะเป็นเพราะท่านมองเห็นความสอดคล้อง

กันระหว่างแนวคิดของเซนกับของเถรวาทมากกว่า ดังข้อความที่ว่า

จิตเดิมแท้คำแรก คือจิตที่เป็นธรรมชาติจิต เป็นธาตุของจิต เป็นของเดิมแท้ ก่อนแต่ที่จะถูกปรุง ชีวีตประกอบด้วยจิตชนิดที่ยังไม่มีการปรุง เพราะมันปรุงไม่เป็น มันยังไม่ถูกปรุง นี่ก็เรียกว่าจิตเดิมแท้ จนกว่าจะถูกปรุงเป็นจิตใหม่คือเป็นจิตที่มีกิเลส...ที่นี้เดิมแท้มันมีคุณสมบัติ คือรู้อะไรได้ นี่เรียกว่ามันประภัสสร มันมีรัศมีมีความเรืองแสงเป็นประภัสสร เพราะมันไม่ถูกหุ้มห่อด้วยอะไร ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยกิเลส ไม่ถูกห่อหุ้มด้วยผลของกิเลส คือความดีความชั่วเป็นต้น มันจึงเรืองแสงได้เหมือนเพชร เพชรอย่างใดในตัวเอง มันมีรัศมีอยู่ในตัวมันเอง มันเรืองรัศมีของมันได้ แต่ถ้าเอาโคลนไปหมกเสีย มันก็รัศมีไม่ออก นี่เรียกว่ามันไม่เดิมแท้ มันไม่ประภัสสร ที่นี้ถ้าว่ามันผุดจากเดิมแท้ หรือไม่ประภัสสรแล้ว เราเรียกว่าผุดปรกดีแล้ว^{๕๓}

จะเห็นว่า เวลาที่ท่านพุทธทาสภิกขุพูดถึงจิตเดิมแท้หรือจิตประภัสสร ท่านจะแยกออกเป็นสองส่วน คือ จิตล้วนๆ หรือเนื้อแท้ของจิต กับ กิเลสที่เข้ามาห่อหุ้ม เนื้อแท้ของจิตมีความเรืองแสงหรือมีรัศมีในตัวมันเอง กิเลสเป็นสิ่งที่เข้ามาห่อหุ้มให้มันเปล่งรัศมีออกมาไม่ได้ เหมือนเพชรเปล่งรัศมีออกมาไม่ได้เพราะถูกหมกอยู่ในโคลนตม และจิตประภัสสรนี้เองที่ท่านมองว่ามีธรรมชาติหรือเชื้อแห่งพุทธภาวะอยู่ภายใน ดังข้อความที่ว่า

ธรรมชาติที่จะทำให้สิ่งที่มีชีวิตเจริญขึ้นมา จนถึงลักษณะอย่างนี้ที่สุด เรียกว่า ธรรมชาติแห่งความเป็นพุทธะบ้าง ธรรมชาติแห่งพุทธภาวะบ้าง ที่เรียกว่าธรรมชาตินี้ เพราะมีอยู่แล้ว มีอยู่เองโดยธรรมชาติ หรือจะเรียกว่า

^{๕๓} นายพินิจ รักทองหล่อ (รวบรวม), **ธรรมานุกรมธรรมโมชน** เล่ม 3, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพไพโร, 2540), หน้า 84-86.

^{๕๒} ชุ.ธ.อ. (บาลี) 1/17/185. (ฉบับมหาจุฬาฯ)

ธรรมชาติที่เป็นเชื้อแห่งความเป็นพุทธะ มีอยู่แล้ว ใน
สิ่งมีชีวิตก็มีเชื้ออันนี้อยู่แล้ว^{๕๔}

จะเห็นว่า ท่านพุทธทาสภิกขุไม่ได้มองว่ามนุษย์เกิดมา
พร้อมกับมีความเป็นพุทธะเสร็จสมบูรณ์อยู่แล้วในตัว
เพียงแต่มีเชื้อหรือศักยภาพที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะ
ได้เท่านั้น ซึ่งเชื้อที่ว่าก็คือสิ่งที่ท่านเรียกว่าจิตเดิมแท้หรือ
จิตประภัสสรดังกล่าวนั้นเอง ผู้เขียนมองว่า ถ้าเรา
ไม่ยึดติดกับถ้อยคำแปลกใหม่ที่ท่านนำมาใช้ เช่น “จิตเดิม
แท้” หรือ “พุทธภาวะ” โดยถือเอาเฉพาะสาระสำคัญที่
ท่านต้องการอธิบาย ก็ไม่จำเป็นขัดแย้งกับจารีตเดิมของ
เถรวาท ความจริงแล้วเวลาที่ชาวมหายานพูดถึงธาตุแห่ง
พุทธะ พวกเขาก็ไม่ได้หมายความว่าเรามีความเป็นพุทธะ
เสร็จสิ้นสมบูรณ์อยู่แล้วในตัว เพียงแต่บอกว่าเรามี
ธรรมชาติที่จะกลายเป็นพุทธะได้ (พุทธธาตุ) หรือมีหน่อ
อ่อนที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะได้เท่านั้น (พุทธโคตร/
ตถาคตรรค์)^{๕๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ก็ได้อธิบายเรื่องจิต
ประภัสสรไม่ห่างไกลจากท่านพุทธทาสภิกขุ ดังคำกล่าว
ของท่านที่ว่า

“จิตนี้โดยธรรมชาติของมันเอง มีใช้เป็นสภาวะที่แปลเป็น
สกปรก หรือมีสิ่งเศร้าหมองเจือปนอยู่ แต่สภาพเศร้าหมอง
นั้นเป็นของแปลกปลอมเข้ามา ฉะนั้น การชำระจิตให้
สะอาดหมดจดจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้”^{๕๖}

^{๕๔} พุทธทาสภิกขุ, **ไถวัลยธรรม** (กรุงเทพมหานคร: การพิมพ์พระ
นคร, 2523), หน้า 146-147.

^{๕๕} **พุทธธาตุ** แปลว่า ธรรมชาติแห่งพุทธะ (Buddha-nature)
พุทธโคตร แปลว่า เมล็ดพันธุ์แห่งการตรัสรู้ (Seed of Enlighten-
ment) และ **ตถาคตรรค์** แปลว่า ตัวอ่อนหรือหน่ออ่อนแห่งพระ
ตถาคต (Embryo of the Tathagata) คำเหล่านี้บ่งบอกถึงความ
เชื่อว่า สรรพสัตว์มีศักยภาพที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นพุทธะได้

^{๕๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
ประมวลศัพท์** (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
2546), หน้า 168-169.

ท่านมองว่า การแยกให้เห็นว่าอะไรคือธรรมชาติของจิต
และอะไรคือสิ่งแปลกปลอม ทำให้การชำระจิตให้สะอาด
เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวอีกว่า
“ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ เรียกเป็นศัพท์ว่า
ศรัทธาในโพธิ์ หมายความว่า เป็นความเชื่อในปัญญาของ
มนุษย์ที่สามารถพัฒนาเป็นพุทธะได้”^{๕๗} ถ้าคำว่า
“ศรัทธาในโพธิ์” ในที่นี้หมายถึงความเชื่อในศักยภาพของ
มนุษย์ที่จะพัฒนาเป็นพุทธะได้ ก็คงมีความหมายไม่
ห่างไกลจากสิ่งที่ท่านพุทธทาสเรียกว่า “จิตเดิมแท้” หรือ
ที่มหายานเรียกว่า “พุทธธาตุ” เพราะต่างก็มีรากฐานมา
จากความเชื่อที่ว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาไปเป็น
พุทธะได้เหมือนกัน

กล่าวโดยสรุป แนวคิดเรื่องจิตของพระพุทธศาสนาฝ่าย
เถรวาทและฝ่ายมหายานเท่าที่ผู้เขียนได้อธิบายมา
ทั้งหมด เมื่อมองในภาพกว้างจะเห็นความคล้ายคลึงกัน
หลายอย่าง ขอสรุปรวมลงในกรอบ ๓ ดังนี้ (๑) ในแง่
ความหมายของจิต ทั้งสองนิกายมองคล้ายกันว่าจิตมี
ความหมายหลักๆ ๔ อย่าง คือ รับรู้อารมณ์, ก่อสร้าง,
เก็บสะสม, และวินิจฉัย (๒) ซึ่งความหมายของทั้ง ๔
อย่างนี้ มีความสัมพันธ์กับการแบ่งโครงสร้าง-หน้าที่
(structural-functional) ของจิตเป็น ๓ ระดับ คือ ก.
ระดับพื้นผิว ได้แก่ จิตที่ออกมารับรู้อารมณ์ภายนอก
เรียกว่า “วิญญาณ” ข. **ระดับกลาง** ได้แก่ จิตระดับที่คิด
ปรุงแต่งอยู่ภายใน ซึ่งจิตระดับนี้สมัยพุทธกาลเรียกว่า
“มโนวิตักกะ” เป็นต้น สมัยพระอรรถกถาจารย์เรียกว่า
“ชวนจิต” ส่วนนิกายมหายานเรียกว่า “มโน” หรือ
“มนัส” และ ค. **ระดับลึก** ได้แก่ จิตที่ทำหน้าที่เก็บสัง
สณณกรรมคิกรมั่ว ซึ่งจิตระดับนี้สมัยพุทธกาลเรียกว่า
จิตประภัสสร สมัยพระอรรถกถาจารย์เรียกว่า
“ภวังคจิต” ส่วนมหายานเรียกว่า “อาลัยวิญญาณ” (๓)

^{๕๗} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), **พุทธศาสนาในฐานะเป็น
รากฐานของวิทยาศาสตร์** (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2534), หน้า 126.

ในแง่ธรรมชาติของจิต ทั้งสองนิกายมีทัศนะคล้ายกันว่า จิตโดยธรรมชาติหรือโดยเนื้อแท้ของมัน มีความสะอาด บริสุทธิ์ผุดผ่อง ก็เลยเป็นเพียงอาคันตุกะหรือสิ่งแปลกที่ จรเข้ามาทำให้จิตเศร้าหมอง อย่างไรก็ตาม การแบ่ง โครงสร้าง-หน้าที่ของจิตออกเป็น ๓ ระดับดังกล่าวมานี้ ไม่ได้หมายความว่าพระพุทธศาสนายอมรับเรื่องจิตสาม ระดับที่อยู่ในเวลาเดียวกัน เหมือนแนวคิดของซิกมันด์ ฟรอยด์ ที่มองว่ามนุษย์มีโครงสร้างจิต ๓ ระดับตลอดทั้ง ในในแนวตั้ง คือ จิตสำนึก (conscious) จิตก่อนสำนึก (preconscious) และจิตไร้สำนึก (unconscious)

พระพุทธศาสนาเพียงแต่บอกว่าจิตของเรามีการเกิดดับ อย่างต่อเนื่องในรูปของกระแส เมื่อจิตออกมารับรู้โลก ทางอายตนะก็หมายความว่าขณะนั้นไม่มีจิตระดับกลาง และระดับลึก เหมือนกับคนคนเดียวที่ทำกิจกรรมหลาย อย่างในแต่ละวัน เช่น สอนหนังสือ เล่นกีฬา และนอนหลับพักผ่อน ขณะที่เขากำลังสอนหนังสือที่โรงเรียน ก็หมายความว่าในขณะนั้นการเล่นกีฬาและการนอนหลับพักผ่อนไม่มีสำหรับเขา ©